

Гуйван П.Д.

*к.ю.н., заслужений юрист України,
професор
Полтавський інститут бізнесу*

ВИЗНАЧАЛЬНІ ЗАСАДИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРИНЦИПУ СПРАВЕДЛИВОГО СУДУ

Постановка проблеми. Основним документом, який запроваджує світові цінності до національних правових систем і сприяє чесному та справедливому судочинству, є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Прикметно, що Європейський суд з прав людини, покликаний застосовувати та тлумачити конвенційні положення, в цьому питанні керується принципом правової справедливості як основним визначальним показником належного суду. Сама Конвенція містить окреме нормативне закріплення показників справедливого судового розгляду у вигляді зрозумілих і чітких приписів. За правилом ст. 6 у цивільно-правовій площині суд може вважатися справедливим, якщо він публічно розглядає справу упродовж розумного строку, будучи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, що вирішує спір щодо прав та обов'язків особи цивільного характеру. За таких обставин усвідомлення змісту правової певності процесу та судових рішень досягається за рахунок судового застосування зазначених елементів у рішеннях правозастосовного органу.

Міжнародною інституцією, яка покликана забезпечити одноманітність застосування конвенційних засад на практичному рівні, а також здійснювати контроль справедливості вердиктів національного судівництва, визнано Європейський суд з прав людини. Цей орган, напрацьовуючи прецедентну практику, дає певні роз'яснення дефініцій і правил використання при здійсненні судочинства тих чи інших норм Конвенції. В Україні спеціальний

Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» запроваджує такий статус Конвенції та рішень ЄСПЛ, який надає їм значення джерел національного права і передбачає обов'язковість застосування судами цих актів (ст. 17 Закону України № 3477-IV). Використовуючи вказані документи у своїй правозастосовній практиці, органи правосуддя повинні використовувати практику Суду саме у широкому значенні, розкритому у ст. 1 цього Закону, тобто практику ЄСПЛ у частині загальних прав людини, а не лише щодо рішень стосовно України.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Питанням дієвості й ефективності права на суд у контексті його реалізації на засадах юридичної справедливості у міжнародному та національному праві присвячено дослідження таких науковців, як С.П. Головатий, О.В. Дьомін, Ю.І. Матвеева, М.І. Козюбра, С.П. Погребняк, М.В. Смуток, О.В. Соловйов, В.С. Стефанюк, У.З. Коруч та ін. Водночас, ретельно вивчивши проблематику постановки справедливого рішення в загальному плані, науковці ще недостатньо уваги приділяють аналізу дотримання вимог до справедливості судівництва при винесенні українським правозастосовним органом вердиктів у окремих цивільно-правових спорах. Зокрема, належно не з'ясована своєчасність судових процесів, дотримання принципу не скасування остаточних вердиктів і напрацювання механізмів неупередженого правозастосування національними судами. Як наслідок, у сфері українського судівництва часто

відбувається довільне тлумачення європейського прецедентного права, що не додає суспільним відносинам правової певності. Теоретичне вирішення вказаних питань є метою цієї роботи. Це дозволить напрацювати практичні рекомендації щодо удосконалення підходів до справедливого застосування національного судівництва.

Виклад основного матеріалу. Основою сучасної концепції справедливого правосуддя є принцип рівності усіх учасників процесу перед судом. Для кожної особи у правовій державі насамперед важливо мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати право на судовий захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик особи [1, с. 178]. Європейський суд з прав людини часто посилається на цю характеристику справедливого судочинства, постулюючи, що засади рівності та змагальності у судовому процесі впливають із принципу верховенства права – визначального для усієї Конвенції. Правові поняття «Законності» та «Справедливості» не є тотожними, останнє є категорією більш високого порядку і визначає не лише юридичну, а й соціальну результативність правосуддя. Утім, законність у процесі часто підміняє собою справедливість як явище, оскільки захист і відновлення прав можливі лише в межах правового поля. Відповідно, справедливість вводиться в ранг вартісних категорій, коли шкода зіставляється та вимірюється у загальноприйнятих одиницях виміру. У цьому контексті право на справедливий судовий розгляд є апріорним, об'єктивно існуючим і таким, без якого неможливе відновлення справедливості як такої [2, с. 25].

Вимога справедливості судового розгляду спрямована до конкретного рішення як результату правозастосовної діяльності. У цьому відношенні вимоги стосуються як змісту самого вердикту суду (його ясності, несуперечливості, обґрунтованості, законності та вмотивованості), так і стійкості та стабільності остаточного судового рішення, покликаного бути

регулятором суспільних відносин. ЄСПЛ неодноразово вказував, що суперечливі рішення національних судів можуть бути окремим і додатковим джерелом правової невизначеності та порушенням права на справедливий судовий розгляд, встановленого у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3, с. 75]. Виконуючи свої функції застосування права, суди часто мусять здійснювати т. зв. судове правотворення, пов'язане із тлумаченням національного права відповідно до європейських стандартів, тобто чинити творчу діяльність, зокрема щодо конкретизації норм про фундаментальні права та свободи. І саме така діяльність найбільше ґрунтується на доктрині судового прецеденту, зміст якої полягає в обов'язковості для органів судової влади виконання їхніх попередніх рішень (*stare decisis*). Це означає необхідність дотримуватися вирішеного та не змінювати вирішені питання [4, с. 316].

У цьому сенсі, говорячи про дотримання принципів судочинства, які відповідають практиці Європейського суду, особливу увагу необхідно приділити питанню поваги до остаточних судових рішень у розумінні вимоги, що остаточне судове рішення не має ставитися під сумнів за відсутності обставин суттєвого та неспростовного характеру, які це можуть виправдати. В іншому разі вердикти українських судів будуть вважатися такими, що порушують право людини на справедливий суд. На жаль, подібних випадків, далеких від засад справедливості, нині зустрічаємо досить багато. Наприклад, господарський суд м. Києва припустився вказаних порушень при розгляді справи № 910/22191/13 [5]. У цій справі про банкрутство Кредитної спілки «Акорд», яка розпочалася ще у 2013 р., до закінчення 2019 р. практичного просування не відбулося. Але кроки, потрібні неналежному боржникові для того, аби заморозити процес і позбавитися від вимог надокучливих кредиторів на невизначений час, були здійснені на диво поблажливим до нього судом. У грудні 2014 р. було затверджено мирову

угоду в процесі банкрутства, за якою понад 40% боргу було списано, а решта розстрочена на значний строк, про що винесено відповідну судову ухвалу. Фактично, принаймні до кінця цього строку, а це 2022 р., боржник позбавлений клопоту із повернення коштів своїм кредиторам, які мусив віддавати ще у 2008 р. А після спливу часу відтермінування, як то традиційно буває, він заявить про свою чергову неспроможність, «кинувши» вірителів. Подібні схеми за активної та, припускаємо, не безплатної допомоги українських господарських судів у нашій державі абсолютно нікого не дивують, влада та бізнесмени це сприймають досить спокійно.

Так ось, у порядку мирової угоди у процесі банкрутства було, зокрема, списано частину боргу КС «Аккорд» перед кредитором Г. На цій підставі боржник разом із судом дійшов висновку, що судова ухвала про затвердження мирової угоди у процесі банкрутства є новацією боргу і заміняє всі боргові відносини між боржником і його кредиторами. Такий підхід можна було б вважати справедливим, але виключно у межах тих вимог, які були заявлені учасниками у процесі про банкрутство: їхній рівень із укладанням мирової угоди дійсно змінився. Але це не стосується вимог пана Г., адже він ще у 2009 р. виграв судовий спір про стягнення належних йому сум, і рішення набрало законної сили [6]. Більше того, місцевий суд загальної юрисдикції, який у 2009 р. приймав рішення за цим спором, забезпечив його виконання накладенням арешту на кошти боржника, а цей захід, як відомо, діє до остаточного виконання судового рішення.

У листопаді 2009 р. було відкрите виконавче провадження за рішенням цивільного суду, що не виконане донині. Причому проблеми щодо виконання вказаного рішення лежать у площині втручання у виконавчий процес із боку господарського суду м. Києва. Мабуть, маючи дуже теплі стосунки зі ставшим за тривалий час йому рідною особою боржником, судовий орган у межах оскарження дій вико-

навця у виконавчому провадженні від 2009 р. чомусь наполегливо продукує чергові ухвали, у яких фактично скасовує остаточне рішення суду іншої юрисдикції. Господарський суд абсолютно не переймається тим, що жодна процесуальна ухвала не може переглядати та скасовувати вердикт суду, який давно набув значення остаточного. Чомусь не викликає сумнівів у господарського суду і той факт, що розглядати питання про оскарження фактів виконавчого провадження повноважний лише суд, який виносив конкретне рішення (ст. 448 ЦПК України, ст. 338 ГПК України, ч. 1 ст. 74 Закону України «Про виконавче провадження»).

Але головна проблема господарського суду полягає у неправильному розумінні поняття боргу, а отже, порушенні обстоюваного Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод принципу *res judicata* – незмінності остаточного рішення. Річ у тім, що мирова угода може бути новацією регулятивних (не забезпечених державним примусом через судові рішення) вимог, що були пред'явлені до боржника у процесі банкрутства. Власне, саме так і записано у коментарі до мирової угоди. Та стосовно нашого конкретного випадку ці вимоги в регулятивному стані перестали існувати ще в 2009 р. Бо тоді (задовго до порушення справи про банкрутство) рішенням суду у цивільному спорі вказаному грошовому зобов'язанню наданий охоронно-правовий статус боргу, який підлягає безумовному стягненню в Україні на підставі остаточного рішення національного суду. Цей борг, встановлений судом, не був та і за своєю сутністю не міг бути предметом стягнення у процесі банкрутства, отже, він не може підлягати реорганізації у ході укладання мирової угоди та, тим більше, скасовуватися господарським судом. Між тим, у нашій державі, як до загальних теоретичних засад матеріального права, так і до міжнародних конвенційних принципів, часто ставляться спрощено та навіть нехлюйськи. Тож і маємо, що непорушне остаточне судові рішення,

яке набрало законної сили ще понад десять років тому, нині не виконується, бо воно поставлене під сумнів процесуальною ухвалою господарського суду! Принагідно зазначимо, що подібне відверто нелогічне та нелегітимне рішення було підтримане і Північним апеляційним господарським судом. Тож «проблеми в консерваторії», як говорив класик, мають системний характер. І вони вкотре призведуть до відповідальності держави Україна за порушення справедливого судочинства в частині недотримання принципу *res judicata*.

Власне, випадки свавільного перегляду остаточних рішень українськими національними правозастосовними органами дістають належну оцінку з боку Європейського суду з прав людини. Так у справі «Ющенко та інші проти України» ЄСПЛ встановив, що практично одне і те саме питання, яке стосувалося матеріальних відносин між сторонами, було предметом розгляду цивільного позову у кримінальній справі й окремого цивільного провадження. Кримінальна справа була розглянута раніше, і рішення щодо цивільного аспекту набуло значення остаточного. А ось у цивільному процесі вердикт стосовно змісту тих самих матеріально-правових відносин, а саме питання відповідальності за заволодіння певним майном, мав абсолютно протилежний вигляд. Суд наголосив, що за відсутності будь-яких ознак того, що у кримінальному провадженні мали місце якісь вади, Суд дійшов висновку, що нове вирішення тих самих питань звело нанівець закінчене раніше провадження, воно означало фактичне скасування раніше прийнятого остаточного рішення, тож не відповідало принципу правової певності [7].

Черговим елементом ст. 6 Конвенції є вимога, за якою справа має бути розглянута упродовж розумного строку. Неналежне її застосування в Україні також зафіксоване у практиці Європейського суду. Так, Суд неодноразово встановлював порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у справах, що підійма-

ють темпоральні питання нерозумності строків судівництва, у таких як «Павлюлинець проти України» (п. 53), «Ващенко проти України» (п. 50), «Писатюк проти України» (пп. 24, 30–34) та «Попілін проти України» (пп. 24–31). Скажімо, у справі «Андренко проти України» [8] заявниця у 2002 р. оскаржувала заповіт свого батька до місцевого суду. У листопаді 2008 р. рішенням суду їй було відмовлено у задоволенні позову як необґрунтованого. Після тривалого апеляційного перегляду спору рішення першої інстанції було скасоване, справа спрямована на повторний розгляд до місцевого суду. Там, власне, справа і перебувала без будь-якого руху на момент початку розгляду ЄСПЛ. Вирішуючи питання щодо надмірності тривалості судового розгляду цієї справи, Суд вказав, що провадження у вісім років і дев'ять місяців, яке до того ж ще не закінчене, не відповідає критеріям розумності строку розгляду, напрацьованим у його усталеній прецедентній практиці. Адже згідно з нею розумність тривалості провадження має визначатися з огляду на обставини справи та з урахуванням таких критеріїв, як: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів влади, а також ступінь важливості предмета спору для заявника. За розглядуваних у цій справі обставин, попри навіть те, що заявниця двічі доповнювала свій позов, а суди чекали на висновок експертизи для постановлення рішення у справі, вона не може вважатися особливо складною. Хоча заявниця дещо сприяла збільшенню тривалості провадження, лише її поведінка не може бути виправданням загальної тривалості процесу у вісім років і дев'ять місяців. Тож Суд вважає, що у цій справі немає затримок, спричинених поведінкою заявника, які б не мали зараховуватися до загальної тривалості провадження. Таким чином, Суд доходить висновку, що основну відповідальність за надмірну тривалість провадження у цій справі несуть державні органи. Отже, у цій справі мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. Позиція Суду стосовно оцінок різних факторів,

які призводять до затримок процесу, є також стабільною. Так, зазвичай Суд не приймає твердження Уряду про те, що заявник сприяв збільшенню тривалості оскаржуваного провадження. Заявнику не може бути поставлено за провину подання ним скарг і використання доступних для нього засобів за національним законодавством із метою захисту своїх інтересів [9]. Поведінка сторін не звільняє державу-відповідача від відповідальності, оскільки організація провадження таким чином, щоб воно було швидким та ефективним, є завданням саме національних судів [10, п. 43].

Як бачимо, принципи, що забезпечують дотримання вимог стосовно справедливого судочинства, в т. ч. і правова ідея стабільності та своєчасності судових рішень шляхом застосування механізмів, встановлених практикою ЄСПЛ, національною правовою системою напрацьовані поки що лише теоретично. На практиці у правових системах, у т. ч. українській, часто спрацьовує аргумент невизначеності, головним центром уваги якого є суд. Він полягає у тому, що у значному класі справ право не забезпечує єдиної правильної відповіді або наявний корпус правових норм дає змогу дійти більш ніж одного результату, і часом ці результати можуть бути протилежними [11, с. 50]. Європейський суд з прав людини неодноразово у своїх рішеннях наголошував на різних і часто суперечливих підходах до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами. Водночас саме однамітність виважених оцінок має бути прийнята як взірць діяльності національної системи судівництва.

В Україні також не напрацьована єдність критеріїв використання практики Європейського суду при розгляді конкретних судових справ. Застосування прецедентної практики Європейського суду з метою реалізації ефективного захисту гарантованих прав і свобод громадян, як уже вказувалося, санкціоновано спеціальним законом. Таким чином, незастосування чи неправильне тлумачення конвен-

ційних принципів і практики Європейського суду є порушенням національного законодавства. Роль прецедентного європейського права в тому і полягає, що ЄСПЛ не лише по суті вирішує справу, а й створює правову судову доктрину, яка дає змогу праву перетворитися на динамічну систему, що розвивається, за допомогою якої формуються стандарти у сфері прав людини [12, с. 71]. Національні правозастосовні органи мусять керуватися у вирішенні конкретної справи прецедентними рішеннями Європейського суду. Якщо існує впевненість, що правильність позиції у розгляді питання підтверджується практикою ЄСПЛ, орган вправі послатися на подібний акт Суду. Водночас, якщо право суб'єкта не було порушене, також вельми доречною буде обґрунтована мотивація суду щодо того, що практика ЄСПЛ не підтверджує позицію особи. Такий механізм буде дієвим за наявності обґрунтованого та чіткого судового рішення в цьому аспекті [13, с. 32–33]. Рішення національних судів, прийняті з порушенням вказаних критеріїв, порушують фундаментальні права людини. Тому вони мають переглядатися і скасовуватися. І це повинно чітко узгоджуватися із правилами Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (2000) 2 від 19 січня 2000 р., яка закликає держави до того, щоб національні правові системи передбачали чітку процедуру перегляду остаточного судового вердикту [14].

З викладеного можемо зробити певні **висновки**. Справедливе судочинство є світовим і європейським надбанням як прояв чесного та неупередженого своєчасного розгляду справи кожної особи. В українській правовій системі поки що відчувається недостатня обізнаність суддів з основними засадами європейського справедливого судівництва. Проблемність також полягає у тому, що, навіть застосовуючи практику ЄСПЛ, суди не завжди чітко й однозначно розуміють, у чому полягає правовий зміст такого застосування. Вирішення питання вбачається у запровадженні практичної реалізації важливих

чинників, що зумовлюють потребу в якісному правозастосуванні, яке відповідає критеріям гарантування засобу юридичного захисту від свавільного втручання у права, гарантовані Конвенцією та національними конституціями. Для цього необхідно нормативно встановити межі діянь суду при визначенні

змісту кожного елементу справедливого судочинства та чітко дотримуватися європейських вимірів справедливості. Адже при вирішенні питань, що стосуються основоположних прав людини, занадто широкі можливості судів стосовно визначення їхніх обсягів є несумісними із принципом верховенства права.

Анотація

Ця стаття присвячена науковому вивченню актуального питання про значення і зміст справедливого судового розгляду. У роботі наголошується, що прояви справедливого судочинства, які проголошуються у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є елементами принципу загального порядку – верховенства права. Аналізуються правові оцінки цього питання міжнародною інституцією, покликаною забезпечити одноманітність застосування конвенційних засад на практичному рівні, а також здійснювати контроль справедливості вердиктів національного судівництва, – Європейським судом з прав людини. Проаналізовано співвідношення правових понять «законності» та «справедливості», встановлено, що вони не є тотожними, останнє становить категорію більш високого порядку і визначає не лише юридичну, а й соціальну результативність правосуддя. У праці присвячено увагу питанням дотримання вимог до справедливості судівництва при винесенні українським правозастосовним органом вердиктів у окремих цивільно-правових спорах. Зокрема, досліджено своєчасність судових процесів, дотримання принципу не скасування остаточних вердиктів і напрацювання механізмів неупередженого правозастосування національними судами. На конкретних прикладах із сучасної правозастосовної практики продемонстровано проблеми у національному судочинстві з приводу відсутності поваги до остаточних судових рішень, у розумінні вимоги, що остаточне судове рішення не має ставитися під сумнів за відсутності обставин суттєвого та неспростовного характеру, які це можуть виправдати. Вони пов'язані як із недотриманням такого принципу справедливості, як неупередженість суду, так і з неналежним рівнем теоретичної та практичної грамотності наших суддів. Також у праці ретельно розглянуті питання дотримання конвенційної вимоги щодо розгляду справ упродовж розумного строку, адже неналежне її застосування в Україні також зафіксоване у практиці Європейського суду. Встановлено, що принципи, які забезпечують дотримання вимог стосовно справедливого судочинства, напрацьовані поки що лише теоретично. На практиці в українській правовій системі часто спрацьовує аргумент невизначеності.

Ключові слова: справедливий суд, розумний строк, остаточне рішення.

Guyvan P.D. The defining principles of the European principle of fair trial

Summary

This article is devoted to the scientific study of the pressing issue of the meaning and content of a fair trial. The paper emphasizes that the fair trial manifestations proclaimed in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are elements of the general principle of the rule of law. The legal evaluations of this issue are being thoroughly analyzed by an international institution which aims to ensure the uniformity of application of the Convention principles at the practical level, as well as to monitor the fairness of national court judgments, by the European Court of Human Rights. The relation between legal concepts of “legality” and “justice” is analyzed, they are not identical, the latter constitutes a higher order category and determines not only the legal but also the social efficiency of justice. The paper focuses on compliance with the requirements for the fairness of the judiciary when

making verdicts in individual civil disputes by the Ukrainian law enforcement agency. In particular, the timeliness of lawsuits, adherence to the principle of non-annulment of final verdicts and elaboration of mechanisms of impartial enforcement by national courts have been investigated. Specific examples of modern law enforcement have demonstrated the problems that exist in national legal proceedings regarding the lack of respect for final court decisions, in the understanding that the final judgment should not be called into question in the absence of material and irreconcilable circumstances. They are related both to a failure to comply with such a principle of justice, as the impartiality of the court, and to the inadequate level of theoretical and practical literacy of our judges. The work also carefully addresses the issue of compliance with the conventional requirement to hear a case within a reasonable time, since its misapplication in Ukraine is also documented in the case-law of the European Court of Justice. It has been established that the principles that ensure compliance with the requirements of a fair trial have only been worked out in theory. In practice, in the Ukrainian legal system, the uncertainty argument, the main focus of which is the court, often works.

Key words: fair trial, reasonable time, final decision.

Список використаних джерел:

1. Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178–186.
2. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.
3. Рукавишникова А.А. Генезис категории «правовая определенность» в современной юридической науке. *Вестник Томского государственного университета. Серия «Право»*. 2014. № 3 (13). С. 71–81.
4. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
5. Справа № 910/22191/13. Архів Господарського суду м. Києва за 2013 рік.
6. Справа № 2-2339/09. Архів Октябрського рай. суду м. Полтави за 2009 рік.
7. Рішення ЄСПЛ від 15 липня 2010 р., остаточне від 21 листопада 2010 р. у справі «Ющенко та інші проти України», заяви № 73990/01, 7364/02, 15185/02 та 11117/05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_626.
8. Рішення ЄСПЛ від 20 січня 2011 р. у справі «Андренко проти України», заява № 50138/07. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_763
9. Рішення ЄСПЛ від 13 липня 2006 р. у справі «Сілін проти України», заява № 23926/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_103.
10. Рішення ЄСПЛ від 28 травня 2009 р. у справі «Нестерова проти України», заява № 10792/04. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_514
11. Матвеева Ю.І. Правова визначеність та суддівське правотворення. *Наукові записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Юридичні науки*. 2010. Т. 103. С. 50–53.
12. Травников М.А. Будуще Европейского суда по правам человека: тупик или смена концепции. *Журнал российского права*. 2002. № 6. С. 71–74.
13. Щепоткіна В. Більше половини звернень громадян до ЄСПЛ пов'язані із неефективним виконанням судових рішень. *Збірник виступів. Українська Гельсінська спілка з прав людини «Precedent UA – 2015»*. Київ : КВІЦ, 2015. С. 29–33.
14. Рекомендація КМ РЄ № R (2000) 2 щодо перегляду справ і відновлення провадження у справі на національному рівні у зв'язку з рішеннями ЄСПЛ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175.